

Analyse

Defensie in de verkiezingen: meer aandacht, weinig inhoud

Dick Zandee

Defensie — bij vorige nationale verkiezingen een non-thema — krijgt meer aandacht in 2017. Hoe beoordelen de verkiezingsprogramma's de veiligheidssituatie en welke gevolgen voor Nederland verbinden zij daaraan? Welke rol zien de partijen weggelegd voor de Europese Unie en de NAVO? *Last but not least*, welke Nederlandse krijgsmacht past bij de onzekere toekomst en 'wat mag dat kosten'? Een verkenning met een aantal afsluitende kritische noten.¹

Veranderende internationale veiligheid

De verkiezingsprogramma's van de VVD, het CDA en de kleine christelijke partijen (ChristenUnie, SGP) vermelden alle — in kortere of langere versie — de verslechterende veiligheidssituatie. Ze wijzen op de complexiteit van de dreigingen: vanuit het Oosten (Rusland), het Midden-Oosten en Afrika (Islamitische Staat, terrorisme, migratiedruk), maar ook mondiale uitdagingen zoals cyberveiligheid. De VVD stelt veiligheid het meest nadrukkelijk voorop in het verkiezingsprogramma. "Veiligheid is de belangrijkste taak van de overheid", zo luidt het. De vervlechting van buitenlandse en binnenlandse veiligheid vereist een beleid gericht op versterking van "veiligheid en vrijheid" in Nederland en elders in de wereld. Keuzes voor een "realistisch buitenlands beleid" zijn evenwel onvermijdelijk omdat ons land niet alles kan doen en niet overal kan optreden. Het verkiezingsprogramma sluit hier aan bij de tien vuistregels van Tweede Kamerlid Han ten Broeke.² De vier dominante thema's waarop Nederland zich moet concentreren zijn veiligheid, migratie, terrorisme en handel, aldus het VVD-verkiezingsprogramma. De SGP beschouwt veiligheid eveneens als de eerste taak van de overheid en verwijst naar het brede scala van dreigingen. Het CDA doet dat ook. In vergelijking met de VVD legt de partij wel meer nadruk op de noodzaak van bevordering van ontwikkeling en stabiliteit in probleemgebieden. Over een eigen Nederlands buitenlands- en veiligheidsbeleid wordt nauwelijks gesproken. Het CDA-verkiezingsprogramma ziet een "sterk Nederland" vooral in de context van internationale samenwerking, bilateraal en in instituties als de EU en de NAVO.

In het verkiezingsprogramma van D66 komt de nieuwe internationale veiligheidssituatie eerst kort aan de orde in hoofdstuk 7. Aanpak van de problemen vereist verdergaande samenwerking in Europa. Het idee dat Nederland zelf oplossingen tot stand kan brengen voor vraagstukken over klimaat, terrorisme, vluchtelingen, energie, veiligheid en handel is "onzin". In het inleidende essay met de titel "Een verbonden samenleving" wijdt het partijprogramma van de PvdA slechts een korte paragraaf aan vredes- en veiligheidsvraagstukken. In de programmatekst wordt interne veiligheid volledig gescheiden behandeld van externe veiligheid, die eerst in hoofdstuk 10 aan de orde komt. Daarin ontbreekt het aan heldere duiding van de complexiteit van de dreigingen. Cyberveiligheid is geheel afwezig. Voor bestrijding van conflicten pleit de PvdA voor de traditionele aanpak: aanpak van de grondoorzaken door bevordering van de

rechtsstaat, goed bestuur en ontwikkeling. Bij de overige partijen krijgt de veranderde veiligheidssituatie nog minder aandacht. GroenLinks zegt er bijna niets over. Hetzelfde geldt voor de programma's van de SP en 50PLUS, terwijl het kantje A4 van de PVV helemaal niets vermeldt over de situatie buiten de landsgrenzen.

NAVO

Wat betreft de rol en taken van de NAVO tonen de verkiezingsprogramma's van de gevestigde partijen de klassieke opvattingen van pro tot geclausuleerd contra. De VVD bestempelt de NAVO als "de hoeksteen van ons veiligheidsbeleid", maar keert zich tegen overhaaste uitbreiding van het lidmaatschap. De kerntaak — artikel 5 (territoriale verdediging) — staat voorop. Nederland moet een trouwe bondgenoot blijven. NAVO-taken en -verplichtingen mogen niet eenzijdig worden opgeschort en dat "geldt ook voor de kernwapentaak die NAVO-lidstaten met elkaar hebben afgesproken." Vermindering van de nucleaire wapens moet via onderhandelingen; eenzijdige ontwapening door de NAVO is uit den boze. De SGP kiest ook voor de term 'hoeksteen van het Nederlandse veiligheidsbeleid' ter duiding van het belang van de NAVO. Nederland moet zich sterk inzetten voor artikel 5. De ChristenUnie en het CDA besteden in hun verkiezingsprogramma's opvallend weinig woorden aan het Atlantisch bondgenootschap.

D66 en de PvdA noemen de collectieve verdediging van het NAVO-grondgebied wel, maar gaan hierop niet nader in. De PvdA pleit niet voor eenzijdige nucleaire ontwapening door Nederland, wel voor verwijdering van alle tactische kernwapens in NAVO-verband en voor onderhandelingen over een wereldwijd verbod op nucleaire wapens. D66 ziet geen toekomst meer voor kernwapens en vindt dan ook dat de (Nederlandse) F-35/Joint Strike Fighter geen nucleaire taak moet krijgen. GroenLinks wil een verbod op kernwapens in Nederland. Ons land moet in Brussel pleiten voor afschaffing van de kernwapentaak van de NAVO. De SP is "tegen de ontwikkeling van de NAVO naar een wereldwijd opererende en agressieve interventiemacht". De partij is eveneens tegen een raketschild van de NAVO en "haar nucleaire politiek". Kernwapens op Nederlands grondgebied moeten "retour" naar Amerika, aldus de SP. De niet-traditioneel in te delen partijen besteden nauwelijks (50PLUS) of totaal geen (PVV) aandacht aan de NAVO.

Europese Unie

De functie van de Europese Unie op het gebied van veiligheid en defensie neemt in de verkiezingsprogramma's van diverse partijen een opvallende plaats in. Op de schaal van pro tot contra staan D66 en GroenLinks bovenaan. D66 pleit voor "een volwaardig en samenhangend Europees veiligheidsbeleid" en steunt de uitwerking van de nieuwe "EU buitenlandstrategie".³ Het is zaak alle beschikbare instrumenten op het gebied van veiligheid en defensie te benutten. De partij wil "een volwaardige Europese Minister van Buitenlandse Zaken". Wat betreft defensiesamenwerking vermeldt D66 vier terreinen van gezamenlijke actie: aankoop en onderhoud van materieel; training en opleidingen; *pooling* van materieel; en taakspecialisatie. Het laatste punt wordt niet uitgewerkt (wie moet wat dan doen en hoe). Het programma onderschrijft ook het belang van een echte open Europese markt voor de aanschaf van

defensiematerieel. D66 spreekt zich uit voor een Europees leger op de lange termijn. GroenLinks zegt in andere woorden ongeveer hetzelfde. Opvallend is dat GroenLinks tegen besteding van Europees onderzoeksgeld voor defensie is⁴ — een standpunt dat bepaald niet aansluit bij het pleidooi voor een Europees leger.

Het CDA ziet veiligheid als een kerntaak van de EU. Dit betekent — naast solide grensbewaking en meer samenwerking op het gebied van interne veiligheid — meer Europese verantwoordelijkheid op defensiegebied. Het gaat de partij om een opbouw “van onderop en in wederzijds vertrouwen”. Als enige pleit het CDA voor samenwerking in een kopgroep om meer Europese slagkracht te realiseren. Ook de kleine christelijke partijen tonen zich opmerkelijk positief over Europese defensiesamenwerking in de EU, zij het met nuances. De ChristenUnie pleit voor een “sterker (minder vrijblijvend) Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid met intensivering van de samenwerking op gebieden zoals training, materieelaanschaf, standaardisatie en operaties”. De SGP gaat minder ver. De partij roept op tot “meer duidelijkheid over doel, inhoud en de begrenzings” van het Gemeenschappelijke Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB). Prioriteit is de ring van instabiliteit rond Europa. Wat betreft militaire samenwerking in de EU moet het accent liggen “op beter, niet op meer”.

De PvdA vindt dat defensiesamenwerking in Europa vooral gestalte moet krijgen in regionale clusters met een coördinatie op Europees niveau. Versterking van het GVDB blijft geheel onvermeld. Wel dringen de sociaal-democraten aan op een strenger EU-wapenexportbeleid. Dat geldt ook voor GroenLinks. De VVD pleit expliciet voor versterking van de bewaking van de Europese buitengrenzen, ook met militaire middelen. Maar de rol en taken van de EU op veiligheidsgebied blijven verder nagenoeg onvermeld. Veiligheid wordt niet gerekend tot de kerntaken van de EU. Een gezamenlijk buitenland- en veiligheidsbeleid krijgt alleen steun “waar dat meer effect heeft dan afzonderlijk optreden”. Defensiesamenwerking in EU-kader blijft zelfs geheel onvermeld. 50PLUS bestempelt grensbewaking als kerntaak van de EU, maar maakt verder geen melding van Europese defensiesamenwerking. De SP is tegen een Europees leger — en daar blijft het bij. De PVV is voor uittreding van Nederland uit de EU, dus per definitie tegen defensiesamenwerking in het verband van de Unie.

Missies

De meeste partijen besteden aandacht aan militaire missies, waarbij twee punten centraal staan: de aard van de operaties en het vraagstuk van het mandaat. De PvdA zit het meest op de traditionele lijn van vredesmissies met de 3D-benadering (*Defence, Diplomacy, Development*). Langdurige inzet via de VN, de EU en de NAVO zal nodig zijn. Nederland doet alleen mee “als daar een solide internationale rechtsgrondslag voor bestaat, bij voorkeur op basis van een resolutie van de VN-Veiligheidsraad.” Het CDA spreekt ook over het samenbrengen van diplomatie, Defensie en ontwikkeling — plus handel — maar het verkiezingsprogramma gaat niet in op de mandaatkwestie. De VVD ziet het anders. Vredesmissies zijn soms nodig als “de enige manier om ontwrichtende oorlogen te beëindigen.” In dat geval acht de VVD ze “noodzakelijk”.⁵ De militairen zijn er primair om te vechten, niet voor wederopbouw en ontwikkelingswerk. De partij is “tegen het aanbrengen van allerlei extra voorbehouden en uitzonderingen” voor de uitgezonden Nederlandse militairen. Bij voorkeur ligt een VN-mandaat

aan de basis van militaire operaties, maar bij uitzondering (bijvoorbeeld bij ernstige schending van mensenrechten) moet ook kunnen worden ingegrepen wanneer besluitvorming in de Veiligheidsraad wordt geblokkeerd.

De SGP is eveneens voorzichtig wat betreft militaire missies omdat interventies uit het verleden “niet altijd positief” uitpakten. Wel moet de 3D-kennis en ervaring worden behouden en gedeeld met andere landen. Wat betreft het mandaat deelt de partij de opvatting van de VVD. De ChristenUnie spreekt slechts in algemene termen over de blijvende taak een Nederlandse bijdrage te leveren aan handhaving van de internationale rechtsorde met een verwijzing naar de lopende missies.

D66 stelt dat Nederland in staat moet blijven deel te nemen aan operaties in het hoogste deel van het geweldsspectrum met verwijzing naar de ring van instabiliteit rondom Europa. Tegelijkertijd moet de 3D-benadering gehandhaafd blijven, in Nederland en in Europa. Wat betreft een volkenrechtelijk mandaat heeft de partij een vergelijkbare positie als de VVD. GroenLinks spreekt slechts over militaire interventies als allerlaatste optie die nodig is “ter bescherming van mensen tegen gruwelijk en grootschalig geweld.” Het programma besteedt geen aandacht aan het mandaatvraagstuk. De SP kan alleen instemmen met missies op basis van een VN-mandaat. 50PLUS en PVV schenken geheel geen aandacht aan de missies.

De krijgsmacht en het defensiebudget

De meest ambitieuze doelstellingen voor de krijgsmacht en het budget zijn te vinden in het programma van de SGP. Dit wekt geen verwondering want juist deze partij nam met de twee moties-Van der Staaij (2014 en 2015) de leiding in de ombuiging in de defensie-uitgaven. De 900 miljoen euro extra, die minister van Defensie Hennis de afgelopen jaren aan het budget heeft weten toe te voegen, ziet de SGP als “slechts een klein begin”. De partij pleit voor een stapsgewijze verhoging in de volgende kabinetsperiode “richting de NAVO-norm van 2%” van het Bruto Nationaal Product (BNP). Uit de berekening van de verkiezingsprogramma’s van het Centraal Plan Bureau (CPB) blijkt de SGP te streven naar een budgetverhoging oplopend naar 3 miljard in 2021. De SGP is daarmee de enige partij die verder gaat dan een stijging van 2,5 miljard — het Europese NAVO-gemiddelde (1,45% BNP) waarvoor minister Hennis heeft gepleit. De SGP wil een huidige krijgsmacht ‘plus’, onder meer uitgerust met zes nieuwe onderzeeboten en meer F-35-toestellen. Als enige pleit de SGP voor terugkeer van een staatssecretaris van Defensie voor de coördinatie van grote materieelprojecten.

Het CDA en de ChristenUnie volgen met doelstellingen van 2,1 miljard respectievelijk 2 miljard extra, opnieuw te bereiken in 2021. Het CDA wil het extra geld gebruiken “voor het repareren, investeren, opereren en internationaliseren van de krijgsmacht.” Verdere details ontbreken. De partij pleit voor herinvoering van een nieuwe dienstplicht die naar keuze bij Defensie, de politie, de zorg of andere maatschappelijke instellingen kan worden verricht. De mogelijke gevolgen voor de structuur en opbouw van de krijgsmacht zijn niet in kaart gebracht.⁶ De CU wil een “veelzijdig inzetbare krijgsmacht (...) die kan beschermen, interveniëren en stabiliseren”. De partij eist (als enige) dat het nieuwe kabinet “een visie op defensie” ontwikkelt gezien de veiligheidspolitieke ontwikkelingen en om aan te geven hoe het extra geld besteed moet

worden. Evenals de SGP pleit de CU voor een meerjarenakkoord waarin de uitgaven voor Defensie over een langere periode worden vastgelegd.

Bij de VVD en D66 valt op dat er een gat gaapt tussen de tekst in de verkiezingsprogramma's — streven naar verhoging tot het Europese NAVO-gemiddelde in de volgende kabinetsperiode — en de aan het CPB beschikbaar gestelde gegevens. Het CPB meldt +1 miljard voor de VVD en +0,5 miljard voor D66 (beide in 2021). De VVD gebruikt ook weer de term veelzijdige krijgsmacht, al is daar “flexibel inzetbare” aan toegevoegd. De krijgsmacht moet tegen alle mogelijke tegenstanders (klassieke, niet-statelijke, hybride) kunnen optreden. De prioriteit ligt bij het volledig op orde brengen van de basis- en inzetgereedheid en het in balans brengen van de gevechtskracht, ondersteuning en “noodzakelijke vervangingsinvesteringen”. Uitbreiding van capaciteiten ziet de VVD voornamelijk bij de marine en marechaussee voor grensbewaking. D66 wijkt af door te pleiten voor “scherpe keuzes (...) over de ambities van de krijgsmacht”, gezien het “gat tussen ambitie en middelen”. Wel moeten de drie krijgsmachtdelen blijven bestaan. Behalve een algemene uitspraak dat Nederland er niet voor terug moet deinzen zich te specialiseren, in afstemming met Europese partners, blijkt niet uit het programma hoe de krijgsmacht in de toekomst samengesteld moet zijn.

De PvdA wil het defensiebudget verhogen met 0,4 miljard, te bereiken in 2021. Het extra geld moet naar herstel van de basisgereedheid. De krijgsmacht moet de drie bestaande taken (collectieve verdediging, vredesmissies en nationale bijdragen) blijven uitvoeren. Voor de eerste twee taken zijn dezelfde capaciteiten nodig: “snel inzetbare eenheden die mobiel zijn met effectieve slagkracht”. Wat betreft investeringen moet daar de prioriteit liggen. Uiteraard besteedt het partijprogramma de nodige aandacht aan het personeel — traditioneel een kernpunt in het sociaal-democratische defensiebeleid.

GroenLinks besteedt in het partijprogramma geen woord aan de toekomst van de krijgsmacht behalve de opmerking dat Nederland voor vredesmissies ook militair verantwoordelijkheid moet blijven nemen. De partij wil het budget neutraal houden. De SP gaat uit van een forse daling met 1,2 miljard. De Joint Strike Fighter (F-35) komt er niet. De Nederlandse krijgsmacht moet “een robuuste vredesmacht” worden. Het blijft bij deze twee uitspraken — zo is onduidelijk wat een robuuste vredesmacht betekent in termen van militaire capaciteiten. 50PLUS doet geen uitspraak over de defensiebegroting en heeft het verkiezingsprogramma niet voorgelegd aan het CPB. De ouderenpartij legt nadruk op de inzet van Defensie bij terrorismebestrijding. De PVV pleit wel voor “fors extra geld voor defensie en politie”. Het genoemde bedrag van 2 miljard — te verdelen over krijgsmacht en politie — is echter aanzienlijk minder fors dan de extra bedragen die het CDA en de kleine christelijke partijen voorstaan.

Ten slotte is nog op te merken dat diverse partijen het belang onderstrepen van cyberveiligheid als een prioritaire taak, ook voor Defensie. De VVD vindt zelfs dat Defensie voorop moet lopen en acht defensieve en offensieve capaciteiten onmisbaar. D66 wil aanzienlijk meer geld besteden aan cyberveiligheid, voor Defensie én Veiligheid & Justitie en met intensieve samenwerking tussen alle betrokken overheidsinstellingen, onderzoeksinstituten en bedrijven. Het CDA wil een “inhaalslag” voor cyberveiligheid, maar beschouwt deze louter in de context

van politie en justitie. Het PvdA-programma vermeldt niets over cyberveiligheid, zoals eerder opgemerkt. Daarnaast hebben de meeste verkiezingsprogramma's aandacht voor bewapende drones. GroenLinks en de SP pleiten voor internationale regelgeving over hun inzet en willen een wereldwijd verbod op autonome bewapende robots. Ook ChristenUnie en SGP uiten hun zorgen over bewapende onbemande systemen, al lijken deze partijen zich te beperken tot een pleidooi voor internationale afspraken over hun gebruik.

Kanttekeningen

Hoewel veiligheid en defensie de nodige aandacht krijgen in de verkiezingsprogramma's zijn een aantal kritische noten te plaatsen.

Aandacht en prioriteit

Alleen de VVD en de SGP bestempelen veiligheid als de belangrijkste taak van de overheid, waarbij de liberalen prioriteiten stellen voor het beleid op basis van de afweging van interne en externe aspecten. De overige traditionele partijen vinden veiligheid wel belangrijk maar stellen het minder nadrukkelijk (CDA) of helemaal niet voorop (D66, PvdA). Verder ter linkerkant is nauwelijks aandacht voor de veranderde veiligheidssituatie en dat geldt ook voor 50PLUS en de PVV. Hoe meer partijen zich richten op *one issue*, des te geringer zij de ontwikkelingen op het gebied van veiligheid in de wereld om ons heen laten meewegen. De 'geostrategische bewustwording' is kennelijk alleen bij de centropartijen en de kleine christelijke partijen aanwezig.

NAVO – gebrek aan inhoud

Wat betreft het Atlantisch bondgenootschap laten de verkiezingsprogramma's de klassieke verdeling zien van rechts (hoeksteen van onze veiligheid) tot links (zeer kritisch). Opvallend is dat geen enkele partij ingaat op de vraag wat de nieuwe prioriteit van de NAVO — het neo-nationalistische Rusland van Poetin — betekent voor de vereiste militaire capaciteiten op conventioneel gebied. De NAVO-oproep aan Nederland om vooral de landstrijdkrachten meer robuust te maken voor deelname aan artikel 5-operaties wordt ook genegeerd door de pro-NAVO-partijen. Alleen de kernwapens worden in een aantal programma's genoemd, waarbij opvalt dat VVD (handhaven) en D66 (afschaffen) tegenover elkaar staan. Dit kan een lastig punt worden in een nieuwe coalitie waaraan beide partijen zouden deelnemen, vooral wat betreft de overdracht van de nucleaire taak van de F-16 naar de F-35.

EU – uiteenlopende opvattingen

De pro-Europese koers van D66 en GroenLinks, ook op defensiegebied, is terug te vinden in hun programma's. Opvallender zijn de nadrukkelijke pleidooien van het CDA en de ChristenUnie voor versterking van de Europese defensiesamenwerking in EU-verband. De verkiezingsprogramma's van de VVD en de PvdA sluiten nauwelijks aan bij het beleid van de coalitiepartijen onder Rutte-2. VVD-minister van Defensie Hennis heeft zich — voor, tijdens en na het Nederlandse EU-voorzitterschap, eerste helft 2016 — ingezet voor versterking van het

GVDB en de Europese militaire capaciteiten. Het VVD-programma verzwijgt deze ontwikkelingen — gedreven door angst om te veel als pro-EU over te komen? De PvdA heeft zich via minister van Buitenlandse Zaken Koenders en defensiewoordvoerder Eijssink in de Tweede Kamer ook nadrukkelijk ingespannen voor versterking van de EU-veiligheidspolitieke en defensiesamenwerking. Bij de partijkaders lijken evenwel de oude reflexen — Defensie naar de achtergrond verdringen — nog immer de boventoon te voeren.

Veranderingen missies onderbelicht

Wat betreft militaire operaties lijken alleen de VVD en de SGP te hebben nagedacht over de veranderde situatie. Er is immers sprake van verminderde inzet, niet alleen door Nederland maar door alle landen na beëindiging van de grootste operatie ooit (NAVO-operatie ISAF, Afghanistan). Tegenover de VVD (militaire inzet alleen wanneer echt nodig) staan het CDA en de PvdA, die nog geheel op het 3D-spoor zitten van langdurige stabilisatieoperaties. Ongetwijfeld zullen die ook in de toekomst nog plaatsvinden, maar op veel kleinere schaal en met kortere inzet. Er is weinig of geen aandacht aan het veranderende karakter van de missies (sterker bewapende tegenstanders). Inzet binnen het NAVO-gebied ter versterking van de oostflank — de nieuwe prioriteit — en welke gevolgen dat heeft voor missies buiten Europa (minder beschikbare capaciteit) komen nauwelijks in beeld.

Meer geld voor de krijgsmacht

De christelijke partijen (SGP, CU, CDA) pleiten voor substantiële verhoging van het defensiebudget in de orde 2 tot 3 miljard. Zij hebben daarmee het beste antwoord op de Amerikaanse oproep dat de Europese landen hun uitgaven voor de krijgsmacht drastisch moeten verhogen om de NAVO-doelstelling van 2% BNP te bereiken medio jaren twintig. VVD, D66 en de PvdA blijven in oplopende mate ver achter op het pad deze doelstelling te realiseren. Vooral het VVD-plan van 1 miljard extra tegen 2021 staat in schril contrast tot de pleidooien van minister van Defensie Hennis. Bij coalitievorming zal uiteraard moeten blijken welk defensiebudget politieke instemming van alle betrokken partijen kan krijgen. Wanneer er ook claims komen voor extra uitgaven in andere overheidssectoren. In de *melting pot* van de voorstellen van de genoemde partijen zou dat ergens uitkomen rond de 1,5 miljard extra in 2021 — ver onder het Europese NAVO-gemiddelde. In tegenstelling tot de cijfers zelf zijn de keuzes voor de besteding van het budget minder helder. De SGP en de VVD zijn hier de uitzondering. De eerste partij wil vooral 'meer van hetzelfde' (zes i.p.v. vier onderzeeboten, meer F-35-toestellen, versterking nichecapaciteiten), maar dat zal alleen mogelijk zijn bij een nog veel ruimer stijgend defensiebudget. De VVD noemt de marine en de marechaussee in het kader van versterking van de grensbewaking. Dat vereist evenwel geen gevechtscapaciteiten hoog in het spectrum maar vooral patrouille- en kustwachtschepen en meer personeel. Dit alles sluit wel aan bij EU-behoefte, maar niet bij de prioriteiten van de NAVO — de hoeksteen van onze veiligheid, aldus de VVD.

Tot slot

Defensie is zeker terug als belangrijk thema in de verkiezingsprogramma's — wat uiteraard nog wat anders is dan een centraal thema in de verkiezingscampagne en een belangrijk onderwerp voor de keuzebepaling in het stemhokje. Ook moet worden bedacht dat de meeste programma's zijn opgesteld voordat president Trump aantrad in het Witte Huis. De druk op Europa om meer verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen defensie en de budgetten substantieel te verhogen neemt verder toe, zoals onder meer duidelijk is gemaakt door de Amerikaanse minister van Defensie James Mattis tijdens de eerste vergadering met zijn NAVO-collega's op 15 februari jongleden. Wellicht dat de partijen in de verkiezingsstrijd nog nadere invulling geven aan het gewenste veiligheidsbeleid en de prioriteiten voor de Nederlandse krijgsmacht — deze zijn in de meeste verkiezingsprogramma's nauwelijks of geheel niet te vinden.

Dick Zandee is als onderzoeker verbonden aan het Instituut Clingendael.

¹ De auteur heeft de verkiezingsprogramma's van de volgende politieke partijen verkend (op alfabetische volgorde): CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PvdA, PVV, VVD, SGP, SP en 50PLUS.

² Han ten Broeke, '10 vuistregels voor realistisch buitenlands beleid', *Internationale Spectator*, maart 2016.

³ Bedoeld is de *Global Strategy for Foreign and Security Policy* van juni 2016.

⁴ Zie hiervoor: Dick Zandee, 'New kid on the block – The European Commission and European Defence', *Clingendael Policy Brief*, December 2016.

⁵ Niet duidelijk is wat "ontwrichtend" betekent. Wanneer wordt bedoeld ontwrichtend voor het betreffende land of regio — maar zonder directe gevolgen voor de Nederlandse veiligheid — dan lijkt het VVD-partijprogramma minder stringent dan de 10 vuistregels van Tweede Kamerlid Han ten Broeke (zie voetnoot 2). Daarin staat dat Nederlandse bijdragen bepaald moeten worden aan de hand van de vraag of het nationale veiligheidsbelang in het geding is.

⁶ De SGP is de enige andere partij die melding maakt van herinvoering van de dienstplicht, maar wil voorlopig alleen een verkennende studie over haalbaarheid en voor- en nadelen.